

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що "пробігла по всьому видові й повисла йому на довгому сивому вусові. Він скинув сльозу сердячись,— бо хіба ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, се бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, що тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але ж і сього разу не довго вона стреміла в зубах у Йвана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову, і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала досі вже під ногами, і Іван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хати, бо неначе якийсь тумань застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає, цей туман, ось уже він зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче пробігло по щоці і знов повисло на сивому вусові. Еге, п'ятий десяток доживає,— не мало років прожив, та не плакав ніколи Йван, хіба що як хлопцем малим був, а тепер довелося заплакати.

Та й не дурно ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, тепер її нема: вона лежить мертва у холодній ямі. Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, самотній, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав же Господь йому щастя: всі великі повмирали, zostалися дома тільки малі,— дванадцятий рочок найстаршій дівчини Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, впокоїно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кить-кийт. Але він того вже не чує. "Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелося розлучатися"...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...

От же не забув, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучне було,— тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадалося йому Семенове обличчя, — червоне, очі вирячені, сам він до миски припав... На що воно згадується таке?

А як діти пішли!... Господи! які вони раді їм були. Так ні ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була — в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Йвана серце защемило: се щось нове згадалося. Господи! й на віщо він так зробив тоді! він ніколи її не бив, ні... тільки раз се було: він з шинку прийшов — уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто наодмаш кулаком. Хотів по голові, та п'яний був — похитнувся, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його бита була: як стояла, так і впала на піл, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона тоді дивилася!... він і тепер неначе той погляд бачить. Ох на віщо ж він се зробив!...

— Мамо! — скрикнув спросоння невеличкий хлопчик, що спав на полу.— Мамо!

І він розплющив очі, подививсь навкруги і ще сонний, подвивсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім мабуть одразу йому згадався учорашній похорон, і він скрикнув ізнову:

— Мамо! Я хочу мами! — і облився слізьми.

Дві дівчини: більша — Галя і менша — Одарка — теж попрокидались од голосіння братового і повставали. Одарка зараз же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Сей випадок розігнав Іванові мрії, він підійшов до плачучих дітей.

— Не плачте, дітки, годи! — промовляв він, голублячи їх.

— Я маму хочу! — не вгавав малий Василько.

— Маму! — хлипала, тручи руками очі, Одарка.

— Мами нема, дітки...— тихо, ледве промовив батько.— Мами нема: вона пішла... до тітки Марусі. Ось подождіть, скоро вернеться...

— Ні, ні! — голосив хлопець.—Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю в яму закопано вчора. О! Навіщо в яму! Я не хочу так,— там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми. Тільки Галя, сидячи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючись вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. А далі, мов перемігши себе, вона втерла сльози і сиділа не ворушучись, тільки її маленьке тільце здригалось раз-по-раз то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали, та й плакали, голосно кличучи маму. Іван не знав, що й робити. Коли се Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до

себе й почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну, ну — годи... Я тобі ляльок нароблю і "котка" заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледве вдержуючи сльози, почала спивати "котка", ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама сією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких "братика й сестричку", що так, як і вона, zostалися без мам.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло, і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гаразд напрацювавшись з Васильком, Галя заходилася біля Одарки. Тут діло було легше, і незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо й його він не любив за те, що "тоді скубеться". Але потроху Галя поборолла всі ті труднощі.

— Тату! я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, хапаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу! — завив і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згоджувався хлопець.

— Синку, нема кулешику; ось підожди — я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешику вона їм шепотіла, чи про що інше,— тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи й очевидьки захожувався щось вигукнути. Надто в хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз! — зарепетував хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину, вдягла брата й сестру.

— І солі нема!... — додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені солі! — попрохала Одарка.

Галя густо насолила дитям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки не було чого голосити, і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Йван тим часом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав ростопляти в печі. Що ж його варити? Кинувся шукати чого-небудь — знайшов пшоно.

— Зварю хоч кулішу,— думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав.

— Е, дурний! Нащо ж я всипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте,— я зроблю... Я знаю...

Іван дивуючися глянув на Галю.

— Годі-бо, тату, не займайте, я сама впораюсь,— казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала! — відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер як-небудь — мами нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу й мовчки дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаялася. Вона поперемивала горщики, поналивала, як треба, й почала становити в піч. Один горщик був їй важкий — вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маненька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надибок і почала поратися, як справжня господиня. І тут маленькі рученята не зовсім спершу слухалися, та далі звикли. Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хазяйкою буде!...— гірко всміхаючись, промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючись, гляділи на свою маленьку сестру. Ще недавно вона з ними в ляльки гулялася, а тепер он уже порається. І вдягає їх, і годує, і варить — зовсім, як мама.

— Галю, кожух ізсунувсь,— озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику звариш? — питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю,—казала вона, гладячи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь! — казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах бриніли.

Маленька Одарка й собі сипала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула,— болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику подожду,— казав голодний хлопець.

— Подождить, подождить — ось я зараз,— одмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не надовго, бо раз-по-раз то брат, то сестра скиглили, що їм або "носа треба втерти", або "почухати, бо щось куса", або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

* * *

Сумно тягнеться день.

Батько то увійде в хату, то знов піде,— видно, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо не забалака, нагадує і йому, й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його питаються, або пожалує їх мовчки.

Діти — теж смутні-невеселі — не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і почала їх садовити на лави. Вона хотіла гулятись так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледве втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустить нас...

Але те слово "мамо" знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе, і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піл у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом,— батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві й мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, учепившись йому за руку.— Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не так, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде,— промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледве вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона — як мама,— знов розказував хлопець,— вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

— Так, синку, так,— вона тобі все зробить, а ти не плач, грайся — все буде...

* * *

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечере без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидячи на полу і простягаючи до сестри вбуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглась вузлом, так не розв'яжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися й пороздягалися; Галя повклала й повкривала дітей.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати,— розкажи нам казочки! — прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку,— додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: — понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти,— знов каже хлопець.— І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!... То ті сестри й кажуть:— Як ми додому вернемось? у неї скільки ягід, а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди заберемо...— розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка

підвелася трохи й зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не відриваючи очей од сестри, пильно, жадібно слухав, бо се така гарна казка!

Он Галя вже вбито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,

Та не врази мого серденька в край:

Мене сестри зарубали,

Під кущиком поховали,

Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповів дітей, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув. Тільки Галя не спить — се маненьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ся нова мама сим дітям. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки й тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічачи слова, але ж без краю віручи каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більше вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе.

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи зазирнув у маленьку

хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках.

— Господи! візьми мою маму до себе з холодної ями — нехай їй у тебе гарно буде. І мені дай, Господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братикові й сестриці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванню, немов зупинився на небі, обливаючи маленьку дівчинку, що молилася серед хати, морем свого сріблястого проміння. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс же Богові ту молитву, щоб він обтер сльози на схудлому обличчю? Хай же він і тепер віднесе їй сю молитву, туди, перед престол Довічному й положить Йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!..

А вона все молилась, у місячному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любові. А потім, положивши три поклони, устала, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки якась хмарка набігла й сховала його...